

Louis-Albert Revah. *Julien Benda*. Plon

A.F. van Oudvorst. *De verbeelding van de intellectuelen. Literatuur en maatschappij van Dostojevski tot Ter Braak*. Wereldbibliotheek

Julien Benda (1867-1956) is tegenwoordig nog uitsluitend bekend als de schrijver van *La trahison des clercs*. De titel van dit pamflet uit 1927 is een slagzin geworden, waardoor de tientallen boeken en honderden artikelen die hij nog meer schreef aan het oog worden onttrokken. Met Spenglers *Der Untergang des Abendlandes*, Ortega Y Gasset's *De opstand der borden* en Huizinga's *In de schaduwen van morgen* behoort het tot de meest spraakmakende cultuurkritische geschriften van het interbellum.

In zijn pamflet houdt Benda een genadeloos requisitoir tegen de intellectuelen die naar zijn idee „verraad" hadden gepleegd door hun oorspronkelijke roeping te verzaken. Zij worden door hem aangewezen als de hoofdschuldigen van de malaise waarin de Europese beschaving van de twintigste eeuw terecht was gekomen. Een malaise die hierin bestond dat politieke partijdigheid overal de plaats had ingenomen van de eerbied voor zulke „eeuwige" waarden als rechtvaardigheid, rede en moraal. In feite speelde Benda de rationalistische traditie, die van Socrates tot Kant de westerse cultuur had bepaald, uit tegen het relativisme en het pragmatisme die rond de eeuwwisseling veel van deze traditie hadden ondermijnd. De filosofie was politiek geworden bij Nietzsche, Marx, Treitschke, Barrès, Maurras en Sorel - om maar enkele van de boosdoeners te noemen die er bij Benda van langs krijgen.

Hoewel het hier ging om een brede omslag in het denken, richtte Benda zijn pijlen toch vooral op het nationalisme, dat hij in zijn ideologische gedaante aan de kaak stelde als een „intellectuele organisatie van de haat". Dat hij zelf evenmin was vrij gebleven van het virus, bleek uit zijn neiging de oorsprong van het kwaad vrijwel exclusief in Duitsland te situeren. Zijn veroordeling van het nationalisme ging gepaard met een onomwonden Frans patriotisme. Maar dat wist hij voor zichzelf te rechtvaardigen door het Franse nationale gevoel zonder enige reserve te verbinden met de rationalistische traditie, uit naam waarvan hij tegen de geest der tijd ten strijde was getrokken.

Julien Benda vertegenwoordigt met zijn standpunt een bepaald type intellectueel. Zijn aanval gaat vergezeld van een pleidooi voor onafhankelijkheid en afwijzing van iedere vorm van politieke baatzucht. De zuiverheid van het ideaal stond bij hem voorop; de intellectueel die hiervan afweek maakte volgens hem onherroepelijk vuile handen. In zijn algemeenheid geformuleerd kan Benda's standpunt een zekere eerbaarheid niet worden ontzegd. Dat de intellectuelen in hun politieke engagement de meest gruwelijke vergissingen hebben begaan, valt immers moeilijk te ontkennen. Welke totalitaire ideologie heeft deze eeuw niet op een intellectuele rechtvaardiging mogen rekenen?

Iets anders is of de rigoureuze scheiding tussen de „eeuwige" waarden van de geest en de „tijdelijke" van de politiek in de moderne tijd nog kan worden gehandhaafd. „Als het verraad (van de intellectuelen) bestaat in het waarden van het tijdelijke en het loslaten van het eeuwige, dan zijn alle intellectuelen van onze tijd verraders", merkte Raymond Aron niet ten onrechte op.

Dat geldt voor Benda evengoed als voor de „clercs" die hij in zijn pamflet had aangepakt. Zijn Franse patriotisme was daarvoor al een aanwijzing. Maar nog duidelijker zou zijn „verraad" blijken na de Tweede Wereldoorlog, toen Benda zich uit naam van de rechtvaardigheid ontwikkelde tot een kritiekloze *fellow traveller* van de Sovjet-Unie en de Franse communistische partij. Zelfs voor de vergoelijking van de showprocessen die in Oost-Europa tegen voormalige communisten werden geënceneerd, deinsde hij toen niet terug.

Meer intellectuelen hebben zich destijds door Moskou laten gebruiken. Maar bij Benda is dat extra verbazingwekkend, aangezien hij ook na 1945 vast bleef houden aan de idealen die hij in *La trahison des clercs* had verdedigd. Welke motieven gingen er achter die idealen schuil? Misschien dat zij iets van de latere ontsporing kunnen verhelderen. In een fascinerende en zeer kritisch uitgevallen psycho-biografie van Benda probeert Louis-Albert Revah onder meer op deze vraag een antwoord te geven.

De ondertitel van Revah's boek luidt: „Een joodse mysantroop in het Frankrijk van Maurras", en dat suggereert meteen al in welke richting hij de oplossing heeft gezocht. Revah verklaart Benda's houding uit een grotendeels onbewuste worsteling met wat in Frankrijk „la condition juive" wordt genoemd. Benda's keuze voor de ijle hoogte van idee en abstractie zou voor alles een noodsprong zijn geweest om aan de pijnlijke consequenties van een joodse identiteit in een door antisemitisme geteisterde samenleving te ontkomen.

Revah legt Benda - postuum - hardhandig op de divan. Een groot deel van zijn boek bestaat uit een met freudiaans wantrouwen uitgevoerde analyse van *La jeunesse d'un clerc* (1936) en *Un régulier dans le siècle* (1937), Benda's belangrijkste autobiografische geschriften. Dat Revah aldus een verdrongen oedipus-complex aantreft, mag geen verbazing wekken. Maar interessanter is zijn poging Benda's levensloop te interpreteren als een geval van „jüdische Selbsthass".

In feite herschrijft Revah Benda's autobiografie. Met als gevolg een opmerkelijke *Umwertung aller Werte*, die Benda dichterbij de buurt brengt van een joodse zelfkweller als Otto Weininger dan van door hemzelf gekozen helden als Socrates, Descartes of Spinoza. Maar anders dan Weininger pleegde Benda geen zelfmoord; hij slaagde erin de haat die hij tegen zichzelf voelde steeds naar buiten te keren - volgens Revah een vorm van „defensief sadisme", waaraan een verdrongen masochisme ten grondslag zou hebben gelegen.

Psycho-analytische verklaringen van dit drastische kaliber hebben vaak de neiging hun argumenten wat al te volmaakt in het gewenste gelid te dwingen. Aan dit bezwaar weet ook Revah niet helemaal te ontkomen. Maar dat neemt niet weg dat zijn interpretatie de nodige overtuigingskracht bezit. Bijvoorbeeld als het gaat om Benda's aandeel in de Dreyfus-Affaire.

In *La trahison des clercs* wordt het intellectuele verzet tegen de veroordeling van de joodse kapitein Dreyfus genoemd als een schoolvoorbeeld van politiek engagement dat géén „verraad" is geweest - omdat de verdedigers van Dreyfus uitsluitend een beroep hadden gedaan op de rechtvaardigheid. Voor Benda betekende de Dreyfus-Affaire zijn debuut op het publieke podium. In 1898 keerde hij zich in de

Revue blanche met een serie artikelen tegen de antisemitische intellectuelen voor wie Dreyfus' schuld al bij voorbaat, op grond van diens „ras", vaststond. Opmerkelijk is echter de hevigheid waarmee Benda ontkende dat bij hem ook maar iets van joodse solidariteit zou hebben meegespeeld. Joden die op grond hiervan voor Dreyfus in het krijt traden, veroordeelde hij juist. Hem bewoog alleen de „Idee"; het persoonlijke lijden van het slachtoffer liet hem „volmaakt onverschillig".

Revah gelooft hier niets van. Benda had zich volgens hem zo fanatiek op de „Idee" geworpen omdat hij zich eigenlijk volledig met Dreyfus identificeerde. Een visie die aan geloofwaardigheid wint, als men weet dat Benda nog geen tien jaar eerder dezelfde militaire loopbaan had geambieerd die Deyfus zo noodlottig was geworden. Door deze identificatie niet tot zijn bewustzijn toe te laten, ontkende Benda voor zichzelf de barrières waarmee de door de Franse Revolutie geëmancipeerde joden op weg naar assimilatie te maken konden krijgen.

En zo ging het keer op keer. Zodra Benda op antisemitisme stuitte, sloot hij de ogen voor de realiteit van zijn positie om vervolgens vanaf een Olympische hoogte terug te slaan. Zo liep zijn roman *L'ordination* in 1912 niet de Prix Goncourt mis omdat er enkele antisemieten in de jury zaten, maar omdat de Franse „littéraire sensibilité" was verziekt door romantische dwalingen. Ook de uitvinding van de „clerc" als de ideale versie van de intellectueel ziet Revah als onderdeel van Benda's - onbewuste - strategie om de realiteit van het antisemitisme niet onder ogen te hoeven zien.

La trahison des clercs is namelijk een bijzonder reactionair geschrift, betoogt Revah. Het verheerlijkt een typisch Frans klassiek rationalisme, dat ook in de kringen van de antisemitische Action Française werd gecultiveerd, en ligt volledig in de lijn van de patriotistische campagne die Benda tijdens de Eerste Wereldoorlog in de conservatieve *Figaro* had gevoerd. Maar via de verbinding met een zelfbedacht klasse van onbaatzuchtige „clercs" slaagde Benda erin dit patriotisme - vermomd als het tijdloze erfgoed van waarheid en rede - in stelling te brengen tegen de concurrentie, wiens nationalisme vervolgens als een Duits koekoeksei aan de schandpaal kon worden genageld.

De identificatie met links zou pas in de jaren dertig tot stand zijn gekomen, toen Benda in de strijd tegen fascisme en nationaal-socialisme de communisten als medestanders op zijn pad tegenkwam. Hen ging hij vanaf dat moment beschouwen als de enige echte patriotten, die zowel voor Frankrijk als voor de rechtvaardigheid pal stonden. Hier ligt de bron van zijn latere activiteiten als *fellow traveller*, die Revah overigens naar mijn smaak iets te gemakkelijk afdoet als een vorm van „dégradation".

Wat bij Revah ontbreekt is een grondige analyse van het Franse intellectuele klimaat in de jaren dertig, veertig en vijftig, waarin het per slot van rekening wemelde van de *fellow travellers*. Benda was de enige niet die zich door de communistische retoriek liet misleiden. Door zozeer de nadruk te leggen op Benda's onwil om zich met de tragiek van zijn joodse conditie in te laten, verwaarloost Revah de minder particuliere omstandigheden die kunnen helpen de ontsporing van deze „clerc" te verklaren.

Men zou verwachten op dit punt meer opheldering te krijgen bij A.F. van

Oudvorst in zijn lijvige studie *De verbeelding van de intellectuelen*. Maar dat valt tegen. Niet alleen gaat Van Oudvorst niet verder dan de Tweede Wereldoorlog, ook beperkt hij zich in de praktijk tot slechts een paar *case-studies*. Benda wordt weliswaar door hem genoemd, als de auteur van *La trahison des clercs*, maar op meer dan een summiere weergave van de inhoud van dit pamflet hoeft men niet te rekenen.

De verbeelding van de intellectuelen is een schools en langdradig compilatiewerk, dat veel belooft en weinig biedt. Wat de auteur wil behandelen is, blijkens het voorwoord, het engagement van de intellectuelen. Wat men krijgt is een uitgesponnen bespreking van enkele romans van Toergenjev en Dostojevski, ingebed in een handboekachtige schets van de Russische geschiedenis van de negentiende eeuw, die niets nieuws bevat voor wie de bronnen kent waarop Van Oudvorst zich in zijn notenapparaat beroept.

Verder zijn er enkele hoofdstukken, waarin wordt ingegaan op de geschiedenis van de term „intellectueel” en, aan de hand van het werk van onder anderen Mannheim en Geiger, op de sociologische bepaling van de intellectuelen als maatschappelijke groep. Maar zonder dat hieraan een eigen - laat staan originele - conclusie wordt verbonden. Van Oudvorst die zichzelf - niet vrij van pedanterie - geregeld aanduidt als de „onderzoeker”, laat het bij nietszeggende constatering als: „Kennisociologisch gesproken: de toenemende maatschappelijke betekenis van rationale en wetenschappelijke kennis werkte het ontstaan van de intellectueel in de hand.”

De beste hoofdstukken zijn nog die welke zijn gewijd aan Du Perron en Ter Braak. In zijn voorwoord bekent Van Oudvorst dat hij oorspronkelijk van plan was hun engagement te verklaren „in historisch en Europees perspectief”. Na lezing van zijn boek kan ik alleen maar concluderen: had hij dat maar gedaan, dan was de lezer de willekeurige potpourri die nu is gedrukt bespaard gebleven. Zelfs de kwestie wie wel en wie niet tot de intellectuelen moeten worden gerekend, weet Van Oudvorst niet te beslissen. Aan de ene kant vindt hij blijkbaar dat ook anti-dreyfusards en fascisten tot de club behoren, aan de andere kant zie ik hem de intellectuelen omschrijven als een „elite die, sociologisch gesproken, de rol opeist culturele waarden van humanistische oorsprong te handhaven tegenover de elites van de macht, het bezit, de technocratie en wat dies meer zij”.

Curieus is zijn mededeling dat hij met zijn boek „pionierswerk” zou hebben verricht. Er is over de intellectuelen zo langzamerhand een hele bibliotheek volgeschreven, waarvan een deel wel en een - vooral recent - deel niet in Van Oudvorsts bibliografie voorkomt. Dat hij niet alles heeft gelezen, kan ik mij voorstellen, maar het minste wat men toch had mogen verwachten was dat hij een eigen kijk op de zaak zou hebben ontwikkeld. Daarvan is helaas geen spoor te bekennen. Zelfs een samenvattend slotwoord ontbreekt. Na de laatste paragraaf over het engagement van Ter Braak houdt het boek onverwachts op. Wie meer wil weten wordt - in het voorwoord - verwezen naar een artikel dat de auteur in *Maatstaf* heeft gepubliceerd. Daarin zou hij ingaan op de recente belangstelling van de kant van historici en anderen voor de intellectuelen. Maar dat had hij natuurlijk ook in zijn boek moeten doen.

Aandacht voor die tegenwoordige reflectie is immers alleszins de moeite waard. Men zou er een aanwijzing in kunnen zien dat de klassieke geëngageerde intellectueel inmiddels zijn tijd heeft gehad. Historische belangstelling is zelden een teken van leven, voor het object ervan tenminste. Misschien verdwijnt de intellectueel omdat het soort politieke en ideologische onenigheid waarvan hij leefde niet meer bestaat nu iedereen zich beroept op de „democratie". Dat zou betekenen dat er na de Dreyfus-Affaire (toen de term intellectueel voor het eerst werd gebruikt), de politieke controverses van het interbellum en de Koude Oorlog eenvoudigweg voor geëngageerde intellectuelen geen plaats meer is.

Hoogstens biedt de nationalistische agitatie die momenteel in Midden- en Oost-Europa de kop opsteekt een kans op reanimatie. Vanuit Westers standpunt bekeken gaat het daarbij om iets dat feitelijk tot het verleden behoort - de argumenten die ertegenin zijn te brengen liggen al sinds jaar en dag in de kast. De argumenten van Julien Benda bijvoorbeeld, voor wie wellicht nog een rijke toekomst is weggelegd. Ongetwijfeld verdient het aanbeveling in dat geval ook kennis te nemen van de biografie van Revah, waaruit men kan leren dat Benda's argumenten gezien hun zeer specifieke oorsprong op z'n minst met enige omzichtigheid dienen te worden gehanteerd. Want voor men het weet keren met de oude argumenten ook de oude valkuilen weer terug.

(de Volkskrant, 25-1-1992)